

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

2-4 Kasım 2012

1352'den bugüne şehir

CİLT I

EDİTÖR

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

Yayın Kurulu

Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Ahmet Emre BİLGİLİ
Prof. Dr. Abdullah UÇMAN
Prof. Dr. Ahmet YÖRÜK
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Orhan OKAY
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mehmet BAYARTAN
Yrd. Doç. Dr. Yahya BAŞKAN

Editör

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

Tasarım/Uygulama

Prfabrik İletişim Sanatları
Erhan YALUR

Baskı ve Cilt

Altan Basım Tic. Ltd. Şti.

İstanbul 2014

ISBN 978-605-84934-1-4

Telif hakları Üsküdar Belediyesine aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz,
çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

Mimar Sinan Mahallesi, Hakimiyet-i Milliye Caddesi, No:35 Üsküdar / İSTANBUL

Tel: 0216 531 30 00 / 2376 - Faks: 0216 531 32 89

www.uskudar.bel.tr - www.uskudarsempozyumu.org

OSMANLI KLASİK DÖNEM SONU KÜLLİYE ANLAYIŞI BAĞLAMINDA ÜSKÜDAR YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

Hamza GÜNDOĞDU

Kuruluş döneminde sıradan bir Beylik görüntüsü veren Osmanlılar, Bursa'nın fethine (1326) kadar mimarlık alanında dikkat çeken bir varlık gösterememişlerdir. Bursa'nın ardından da İznik'in fethi (1331) ile kendine güvenini sağlamlaştıran Osmanlılar, beylikten sultanlığa dönüşen siyasi faaliyetlerini mimari anlamda Bursa Orhan Külliyesi (1339-1340) ile belli bir aşamaya vardırmışlardır. İlk devir olarak nitelenen ve XVI. yüzyılın başına kadar sürecek olan Osmanlı mimari anlayışı, daha ilk yıllardan itibaren özellikle malzeme kullanımında yönünü batıya çevirmiş, 2-3 sıra tuğla, 1 sıra kesme taştan oluşan yapı tekniği ile diğer Anadolu beyliklerinden farklı bir yol izlemiştir. Ortaya konulan cami, medrese, imaret, zaviye, han, türbe, mektep, hamam vb. gibi yapılarla aslında var olan kültür müesseselerini, yeni bir anlayış ve coğrafi bölgelerle mecz ederek Klasik Döneme ulaştırmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi ile burada yaptırdığı kapsamlı Külliye'nin (1462-1471) ardından, II. Bayezid'in yaptırdığı Külliye (1501-1506), Yavuz Sultan Selim'e ait Külliye (1522-1523), Şehzade (1548) ve Süleymaniye külliyesi (1550-1557) ile yine Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'ın Edirnekapısı'nda yaptırdığı Külliye, İstanbul'un yedi tepesini taçlandıran en önemli klasik mimari örnekleridir. Sinan ve öğrencilerinin geliştirdiği sağlam, klasik mimari gelenek, özünü ve ana prensiplerini kaybetmeden XVII. yüzyılın başına kadar fazla bir değişime uğramadan devam etmiştir.

XVII. yüzyıla damgasını vuran iki yapıdan birisi Sinan'ın öğrencisi Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından inşa edilen Sultan Ahmed Külliyesi (1609-1617), diğeri de inşaatına daha önce (1598) başlanmakla birlikte 65-67 yıl sonra Valide Hatice Turhan Sultan'ın gayretleriyle 1665'lerde tamamlanan Eminönü Yeni Camii Külliyesi'dir. Klasik Dönem diye adlandırdığımız XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca özellikle sultanlar tarafından yaptırıldıkları için "selâtin cami" adı verilen bu külliyelerin merkezlerini, genellikle camiler teşkil ederler. Bu külliyelerde camiden başka, yer ve mekânın elverdiği şekilde tam bir şehircilik anlayışına uygun olarak revaklı-şadırvanlı avlu, medrese, darülhadis, darülkurra, imaret, darüzziyafe, türbe, han, hamam, darüşşifa, mektep, kütüphane, hünkâr kasrı, sebül, bedesten, arasta, muvakkithane, çeşme vb. birimlerden ibaret, toplumun dini, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına cevap veren bir anlayış ve mimari düzen dikkati çeker. XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyıl boyunca yaptırılmış külliye anlayışında, müesse-

seler aynı kalmakla birlikte bani, mekân, tipoloji, birim ve üslup açısından bazı değişiklikler görülmektedir. Bu örneklerin daha çok hanedana mensup kişiler ile sadrazamlar, vezirler, beylerbeyleri, kaptan-ı deryalar, zenginler vd. tarafından yaptırıldıkları, caminin merkez olmaktan çıktığı, daha küçük mimariye sahip külliye anlayışına uygun oldukları görülür. Bu şekildeki uygulamaların siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır. Bunların arasında da toplumun değişen inanç değerlerinin de etkili olduğu ileri sürülebilir. Söz konusu külliyelerin banilerinin ölümleri halinde, kendilerine öncelikle bir mezar veya türbe yaptırmak, arkasından mektep, kütüphane, medrese, çeşme, sebül vb. olmak üzere daha çok hayırla anılmak amacı ile uhrevî anlamda rahatlamak yolunu tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan, bu külliyelerin küçük ölçekte inşa edilmiş olmaları, imparatorluğun son sınırlarına dayanması nedeniyle ekonomik anlamda gelirlerinin azalmasına bağlı olmalıdır.

Bu külliyele, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren 1593-1598 tarihleri arasında yaptırılmış olan Cerrahpaşa semtindeki Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi¹ (Çiz.1, Resim 1), 1593 tarihli Divanyolu'ndaki Yemen Fatihî Koca Sinan Paşa Külliyesi² (Çiz.2, Resim. 2), 1595 tarihli Topkapı'daki Takkeci İbrahim Ağa Külliyesi³ (Resim.3), 1596 tarihli Bozdoğan Su Kemerî yakınındaki Gazanfer Ağa Külliyesi⁴ (Çiz.3, Resim. 4), 1606 tarihli Laleli'deki Kuyucu Murad Paşa Külliyesi⁵ (Çiz.4, Resim .5), 1636 tarihli Bayram Paşa Külliyesi⁶ (Çiz.5, Resim. 6), 1640 tarihli Üsküdar Çinili Külliyesi⁷ (Çiz.6, Resim. 7), XVII. yüzyıl ortalarına (1661) tarihlenen Divanyolu'ndaki Köprülü Külliyesi⁸ (Çiz.7, Resim. 8), aynı yerdeki 1680-onlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi⁹ (Resim. 9), 1700 tarihli Şehzadebaşı'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa¹⁰ (90'a tarihlenen Merzif Çiz.8, Resim.10) ve Fatih'teki Feyzullah Efendi¹¹ (Çiz.9, Resim.11) külliyelerinde camiler merkez olmaktan çıkmış, ya hiç yer almamış ya da küçük birimlere dönüşmüşlerdir. Bu külliyelerde camilerin yerine değişen plan özellikleriyle medrese, türbe, sebül, çeşme, mektep, kütüphane vb. gibi daha küçük ölçekli birimler esas alınmıştır. Öte yandan bu küçük külliyelerde, Lale Devri (1703-1730) boyunca yaşanacak üslup değişimlerini de takip etmek mümkündür. Ayrıca Lale Devri'ni takiben ortaya konacak küçük ölçekli külliyelerde de -Nur-u Osmaniye Külliyesi (1756) hariç- birimleşmenin sınırlı tutulduğu ve üslup değişiminin sürdüğü tespit edilebilmektedir.

İşte klasik sonrası batılı üslupların ilk işaretlerinin verildiği bu dönemde, Üsküdar'da 1708-1710 yılları arasında Valide-i Cedit, Cedit Valide ve Yeni Camii¹² adlarıyla anılan cami merkezli külliyelerden biri yaptırılmıştır (Resim.12). Geleneksel anlamda bu Külliyyede, caminin ön plana çıktığı, önünde revaklı-şadırvanlı büyük avlu, türbe, çeşmeler, sebül, sıbyan mektebi, muvakkithane, imaret, arasta, meşruta evleri, hünkâr kasrı, hazire, mahyacı odası, helâlar, su deposu, yangın havuzu vb. küçük birimlerden oluşan bir mimari düzenleme görülmektedir¹³ (Çiz.10). Dış avlu girişinin soluna, dokuz ahşap sütunun taşıdığı gölgelik altında da abdest musluklarına yer verilmiştir¹⁴.

Sultan IV. Mehmed (Avcı)'in eşlerinden, II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed (1703-1730)'in anneleri olan, birçok kaynakta adı Râbia, Gülnuş, Emetullah Sultan¹⁵ olarak geçen, Girit'ten saraya getirilmiş Valide Sultan adına, III. Ahmed tarafından 1708-1710 yılları arasında inşa ettirilen bu Külliye, Osmanlı klasik mimarisinin son, batılı etkilerin de kendini hissettirdiği ilk selâtin camilerinden biridir.

Caminin mimarı Kayserili Mehmed Ağa'dır¹⁶. Mehmed Ağa, selefi olan Ebubekir Ağa'dan 1703 yılında mimarbaşılığı devralmış, 1705'te yerini İbrahim Ağa'ya devretmiştir. 1708 yılında Hatice Turhan Sultan'ın kethüdalığı sırasında yeniden baş mimar olmuş ve bu Külliyyeyi inşa etmiştir¹⁷. Dönemin şairlerinde Taib Efendi'nin yazdığı ve Fındıkzade İbrahim Efendi'nin hattatı olduğu Cami'nin doğu, batı ve kuzey kapıları üzerinde kitabeler

bulunmaktadır¹⁸. Bunlardan kuzey taç kapı üzerinde bulunan, 48 satırlık kitabede yapım tarihi olarak 1708-1710 yılları verilmektedir (Resim.13). Külliye'nin birçok yerindeki kitabelerin yazıları farklı şairlere ait iken iç avlu kapılarının üçünün de kemer alınlığındaki yazıların hattatı olarak Bursalı Hezarfen Mehmed Efendi'nin adı geçmektedir¹⁹. Bu yazıların bir kısmı tarihçe, bir kısmı da Kur'an'dan alınmış âyetlerdir (Resim.14). Ayrıca Şadırvana ait, saçak altında kartuşlar içerisine alınmış, on altı mısradan oluşan ve sekiz yönü dolaşan kitabenin de Şair Taib'e ait olduğu ve bunun da 1722 tarihini taşıdığı görülmektedir²⁰ (Resim.15). Sebil üzerinde bulunan Naima'ya ait kitabede ise 1709 tarihi bulunmaktadır. Doğu ve batı kapıların yanlarındaki Çeşmelerin kitabeleri de Şair Taib tarafından yazılmış olup 1709 tarihini taşırlar. Gülnuş Emetullah Sultan Türbesi'nde mezar taşı üzerinde bulunan kitabe, onun 1715 yılında ölümünden sonra yaptırıldığına işaret etmektedir²¹. Bu kitabenin hattatı da yine Bursalı Mehmed Efendi'dir. Caminin son cemaat yerindeki Mükebbire, 1858 yılında Züleyha Hanım adlı bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır²².

Külliye ile ilgili Doktora Tezi hazırlayan Müşfika Akbulut'un (2003, 49) Başbakanlık Arşivi'nden edindiği tespitlere göre, Cami ve müştemilatına ait onarım tarihleri şöyledir:

- a) H.1308 (M.1890) yılında Cami müştemilat onarımları,
- b) H.1310 (M.1892) yılında Caminin onarımı,
- c) H.1312 (M.1894) yılında meydana gelen deprem sonrası yapılan onarımlar,
- d) H.1322 (M.1904) yılında hasar gören kubbelerdeki kurşun kaplama onarımları,
- e) H.1323 (M.1905) yılında gerçekleştirilen onarımlar,
- f) 1940 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yaptırılan onarımlar,
- g) 1955-60 yılları arasında avlu duvarları ile avlu zemini onarımları,
- h) 1964 yılında şadırvanın işlevini yitirmesi üzerine şadırvanda yapılan onarımlar ile dış avluda abdest alma yerindeki sıra muslukların çürüyen ahşap direklerinin değiştirilmesi ve çevre duvarlarında yapılan onarımlar.

Sekiz istinatlı olarak bilinen bir mimari planlama ile enine dikdörtgen tabana oturtulmuş Caminin ortasındaki hâkim kubbenin dört köşesinde, çeyrek kubbeler (eksedra) yer alır (Resim.16). Sinan'ın 1562 yılında tamamladığı Eminönü Rüstem Paşa²³, Azapkapı Sokollu (1577)²⁴, Nişancı Mehmed Paşa (1585)²⁵ camilerinin planlarına çok benzeyen bu düzenlemenin iki yanı, ortalarda birer aynalı çapraz tonoz, köşelerde de dört küçük kubbe ile derinleştirilmiş olup ağırlıklar doğu ve batıdaki dört serbest paye ile kuzey ve kıble yönünde de dört duvar payesine oturtulmuştur. Ayrıca kuzey giriş önündeki payeler ileriye daha da uzatıldığından, yanlarda mekânı genişleten derinlikler ortaya çıkmıştır. Üç yanı dolanan iç mahfillere, taç kapıdan girildikten sonra iki yanda yer alan payeler içindeki birer merdivenle çıkılmaktadır.

Caminin 48 satırlık yapım kitabesinin yer aldığı taç kapısından başka doğuda ve batıda birer giriş kapısı daha bulunmaktadır. Cami iç mekânı ve kubbe çapı Rüstem Paşa Camii'nden daha küçük tutulduğu halde, yanlar minare kaidesi kadar dışa taşırıldığından enine düzenlenmiş iç plana karşı önünde daha büyük ve dikine yerleştirilmiş revaklı-şadırvanlı bir avlu yer almaktadır (Resim.17). Son cemaat yeri, diğer avlu kanatlarına göre daha derin, büyük ve yüksek tutulmuş olup, ortası ve iki yanı aynalı çapraz tonoz, araları da birer kubbe olmak üzere, beş gözlü olarak düzenlenmiştir.

Camiye göre derin ve büyükçe tutulmuş avlunun ortasında, sekizgen planlı şadırvan ile birisi kuzey duvar ortasında, diğerleri doğu ve batıda son cemaat yerine yakın olan kubbe altlarına açılan üç adet Avlu kapısı bulunmaktadır.

Beş gözlü son cemaat yerindeki büyükçe tutulmuş iki kubbe dikkate alınmazsa doğu, batı ve kuzey avlu revakını örten, hepsi de eş büyüklükte çaplara sahip on yedi küçük kubbe, klasik sütun ve mukarnaslı başlıklara oturan sivri kemerlerle revak düzenini meydana getirir. Avlu duvarları yüksek tutulduğu halde son cemaat yeri hariç, duvarlarda tek sıra pencereye yer verilmiştir (Resim.17). Avluya girişi sağlayan, üzerleri sivri alınlıklı, alınlıklarında kitabeleri bulunan üç adet kapı eşiğine 9-10 basamaklı merdivenlerle çıkılmaktadır. Caminin doğu girişinin güneyine sonradan eklenen ahşap Hünkâr kasrı (Resim.18), XVIII. yüzyıl selâtin camilerinde dikkat çeken bir elemandır. Biri mermer, üçü ahşap olmak üzere dört sütuna dayandırılan iki katlı, üzeri düz ahşap çatı ile örtülü kasrın birinci katında tek, üstte ise iki oda yer alır. Üstteki odanın birisi hünkâr mahfiline geçiş mekânı olarak kullanılmaktadır. Üst katta yer alan bir tuvalet ile bir de küçük mutfak bulunmaktadır²⁶.

Lisans²⁷ ve yüksek lisans²⁸ tezleri ile çeşitli makale²⁹ ve bilimsel toplantılarda değişik yönleriyle ayrıntılıca tanıtılan Yeni Valide Külliyesi'nin yeniden tanıtımına girişmeyerek konunun başlığını uygun olarak bu Külliye de özellikle Camide ortaya çıkan ve Batılılaşmanın ilk işaretlerine madde madde değinmek gerekmektedir:

- 1- Bu Külliye, XVIII. yüzyılın başlarında klasik Osmanlı külliye anlayışının arazi durumuna göre konumlandırılmış cami merkezli örneklerden biridir (Çiz.10). Planı bakımından Sinan'ın ortaya koyduğu Eminönü'ndeki Rüstem Paşa (1562), Azapkapı Sokollu Mehmed Paşa (1577), Fatih Mesih Paşa (1585)³⁰, Karagümrük'teki Nişancı Mehmed Paşa (1588) camilerinin planlarıyla benzer özellikler gösterir.
- 2- Avlu, Camiye göre daha büyük tutulmuş olup Caminin yatay dikdörtgen planına dikey formda bir düzenleme gösterir (Resim.17).
- 3- Sonraki tarihlerde yaptırılacak büyük programlı külliyelerde (Hekimoğlu Ali Paşa, Nur-u Osmaniye vb. gibi) görüleceği üzere Caminin oturduğu subasman, batılı anlayışa uygun olarak daha yüksek tutulmuştur.
- 4- Külliye, cami merkezli klasik örnek geleneğini sürdürmekle birlikte kendi bünyesine göre değil, arazi ve oluşan ticari alanlara göre bir plan düzeni gösterir. Örneğin Caminin güneydoğu köşesinde; hünkâr kasrı, sebil, çeşme, türbe, muvakkithane ve güneyindeki hazire bir yapı yoğunluğu oluşturmaktadır (Resim.19).
- 5- Cami ve Külliye'nin esas unsurları, düzenli olmayan bir dış avlu içerisine alınmıştır. Dış avlunun doğu, güneydoğu, kuzeydoğu, batı ve kuzey duvarları üzerinde, her biri değişik isimle anılan beş adet kapısı bulunmaktadır.
- 6- Caminin dış mimari etkisi büyük olmakla birlikte önündeki Camiden daha büyük alana yerleştirilmiş iç avlu, iki sıra pencere düzeni ve iki katlı pencere sıralamasına sahip olan selatin cami avluları ile benzerlik gösterir (Resim.14). Marmara mermerinden³¹ inşa edilen ve temiz bir işçilik gösteren avlu kapıları, revak ve kemerleri ile kapıların üzerindeki alınlıklarda bulunan yazılar, devrin yazı stiline uygun, celî ve sülüs hatlardan oluşmaktadır.
- 7- Cami içerisine geçit veren kuzey taç kapıda bulunan yeni bir şiirsel anlayışı temsil eden uzun, 48 satırlık kitabe, üslup ve düzenleme olarak farklılık gösterir. Kur'an'dan alınmış ayetlerden oluşan benzer diğer yazı örnekleri yine celî veya celî-sülüs olarak, Caminin doğu ve batı giriş kapıları üzerinde yer almaktadır³².
- 8- Caminin üst örtü ağırlığı doğu ve batıda serbest ikişer payeye, kuzey ve kible yönlerde de ikişer duvar payesine yüklenmiş olduğundan, içerde doğu, batı ve kuzey yönlerde derin mahfiller ortaya çıkmıştır. Ancak bu derin mahfillerin Cami iç mekânının aydınlatılmasına fazla katkısı olmamıştır (Resim. 16). Dört kat pencere düzenlemesi ve bunları bölen, yüzeyleri parçalayan payeler ile dış yapı yüzeyleri ışık-gölge değerleri bakımından başarılı olmasına rağmen, bu durum iç mekâna gerektiği kadar yansımamıştır (Resim.20). Ancak batılılaşmanın ana unsurlarından

- olan dış ve iç mekânların parçalı durumu, cephe yüzeylerinde hareketliliğin sağlanması bakımından bu Caminin cepheleri durağan klasik örneklerden farklılık arz eder.
- 9- Merkez kubbe derinliği içerde fazla olduğu halde, kasnağın yüksek tutulması sonucu dışta daha basık bir görüntü ortaya çıkmıştır (Resim.19).
 - 10- Kubbe etrafını çevreleyen sekiz adet ağırlık kulesi; ışık-gölge derinliğini artırmakla birlikte, daha ince, boğumlu ve yuvarlak yapılmış olmaları bakımından batılı üsluplara daha uygun bir görünüm arz eder (Resim.19).
 - 11- Osmanlılarda XVIII. yüzyıldan sonra yaygınlaşan hünkâr kasırları, hükümdarların namazdan önce ya da sonrasında dinlenmek, yerine göre halkı kabul etmek, gerekirse divan toplantılarını yapmak gibi bir işleve sahip olduğundan, bu Camide de ahşap destekler üzerine oturan iki katlı düzenlemesi ile dikkat çeker (Resim. 18).
 - 12- Camide kullanılan çiniler, mihrabın iki yan ve üst kısmını çevreleyen bir kuşak oluşturmakta, levhalar zeminleri hafif yeşilimsi bir astar üzerinde kalitece düşük, XVIII. yüzyılın değişim karakterine uygun Tekfur Sarayı çinileri özelliğini yansıtmaktadır (Resim.21).
 - 13- Caminin iç mekânı, tüm duvarlar, kemerler, tonozlar, küçük kubbeler ile büyük kubbe içerisi, kilit taşına kadar yoğun biçimde kalem işleriyle tezyin edilmiştir (Resim.16).
 - 14- Caminin klasik forma sahip küfeki taşından yapılmış iki minaresi, avlu ile Cami duvarlarının birleştiği köşede, Cami duvarından hafif dışa taşırılmış, ikişer şerefeli birer örnektir. Ancak oransal olarak pabuçluk ile şerefe arası daha uzun tutulmuştur. Şerefe altlıkları da daha fazla sarkıtılmış, daha sık uygulanmış mukarnaslarıyla ortaya koyduğu etkili ışık-gölge plastisitesi açısından batılı üslubun habercisidir (Resim.22). Bu yönüyle Üsküdar Yeni Valide Camii'nin şerefe altlıkları, 1665 yılında tamamlanmış olan Eminönü Yeni Camii ve daha sonra yenilenmiş olan Eyüp Sultan Camii (1800) minare şerefeleriyle benzerlik gösterir.
 - 15- Camide tespit edilen Batılılaşma ya da Lale Devri dediğimiz üslup değişimine yönelik bu uygulamalar, Şadırvanda da görülmektedir. Süsleme unsurlarıyla zenginleştirilmiş sekiz sütunun çevrelediği sekizgen planlı şadırvanda, sütunların iki yanının mermerle kaynaştırılması, kemer aralarında ortadaki sivri kaş kemerin iki yanının kırık hatlar biçiminde devam ettirilmiş olması (Resim.23), bir bakıma Eminönü Yeni Camii şadırvanını da hatırlatmaktadır. Şadırvanın alttaki açıklığında rûmîli-palmetli, ajurlu tunç şebekeler bulunmasına rağmen, üstteki kemer alınlığı ve alt boşluklarda geometrik ve rûmîli-palmetli mermer süslemelerin bulunması dikkat çekicidir. Bu bakımdan türbe ve sebilin tunç şebekeleri de benzer değişime işaret ederler.
 - 16- Biri doğu giriş kapısının solunda, diğeri batı giriş kapısının sağında ve beyaz mermerden duvara dayalı olarak inşa edilmiş çeşmelerde de Lale Devri'nde sıklıkla karşılaştığımız kabartmalı süsleme unsurları ortaya çıkmıştır. Bunlardan doğuda bulunan çeşme nişinin iki yanında, kaideli kâseler içerisinde elma, armut, limon, bıçak saplanmış karpuz; aynalıktaş üzerinde yıldız, selvi ağacı ve vazolardan çıkan gül, lale, karanfil vb. çiçek demetleri ile kırık hatlı kemer boşluğuna uyarlanmış üzüm salkımları ve asma yapraklarından oluşan kabartmalar dikkat çeker. Ayrıca XVII. yüzyılda yaygınlaşan istiridye kabuğu biçiminde yivlenmiş kavsara ile kemer boşluklarında iki kabara ile girift kıvrık dallı rûmîli ve iri palmetlerden oluşan kabartma süslemeler yer alır. Aynı zamanda çeşme üzeri iri palmet şekilli taçlandırma ile son bulur (Resim.24).
 - 17- Üzeri açık, ancak madeni şebekelerle oluşturulmuş kubbeye sahip ve beyaz mermerden yapılmış, sekizgen planlı Türbenin sütunları arasındaki kaş kemer boşluklarına yerleştirilmiş gülçeler ve kornişteki mukarnas sırasının üstündeki palmetli-lotuslu taçlandırma, bu değişimin diğer tanıklarındır (Resim.25).

18- Geniş bir saçağa sahip Sebilin, mermer sütunları arasındaki taş kemerlerin yan boşlukları da klasik tarzda, rûmîli, kıvrık dallı bitkisel örnekler ile süslenmiştir (Resim.25).

Sonuç olarak; mimari düzenleme, cami-avlu birleşimi, caminin dışa yansıyan hareketli cepheleri, üst örtüdeki ışık-gölge değerleri, minarelerdeki fazlaca sarkıtılmış mukarnaslar ile yukarıda saydığımız süsleme unsurları arasındaki çeşitlenmeler, Lale Devri'ndeki toplumsal değişimlerin habercisidir. Bunları Camide olduğu kadar şadırvan, türbe, çeşme ve sebil üzerinde de açıkça görmek mümkündür.

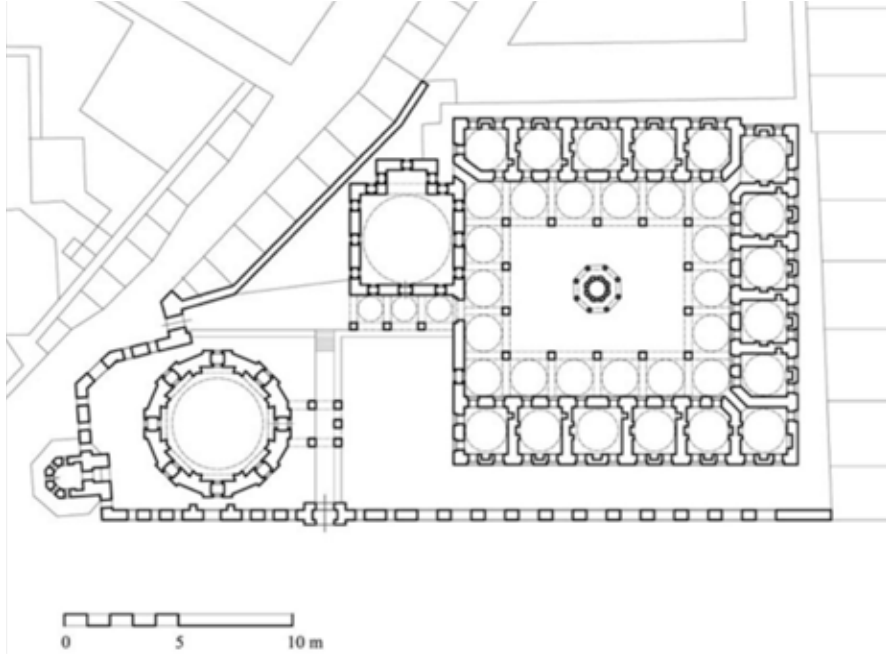
ÇİZİM ve FOTOĞRAFLAR

Çiz.1: Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi

Resim 1: Cerrah Mehmed Paşa Camii

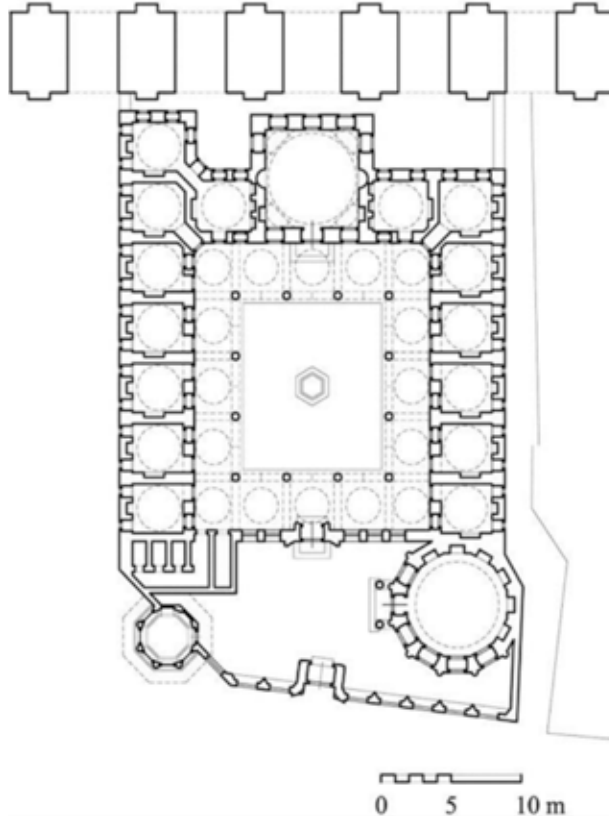
Çiz.2: Koca Sinan Paşa Külliyesi

Resim 2: Koca Sinan Paşa Sebil ve Türbesi

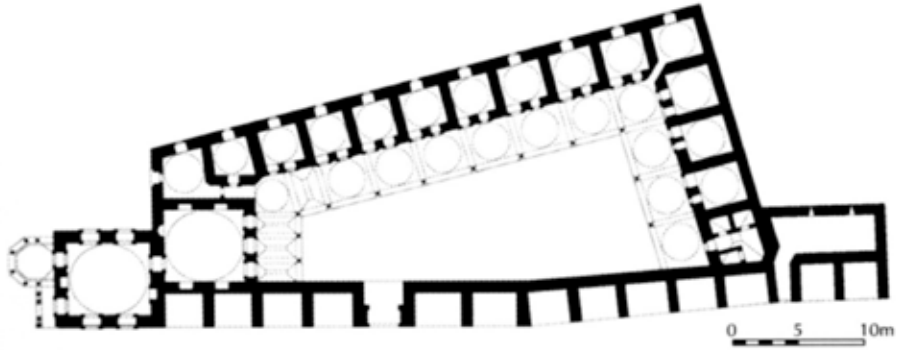
Resim 3: Takkeci İbrahim Ağa Camii

Çiz.3: Gazanfer Ağa Külliyesi

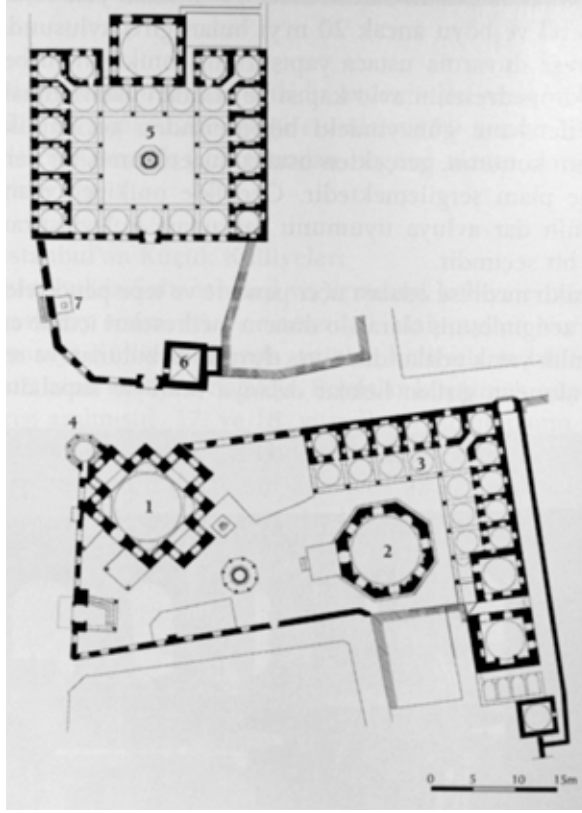
Resim 4: Gazanfer Ağa Külliyesi

Çiz.4: Kuyucu Murad Paşa Külliyesi (D.Kuban'dan)

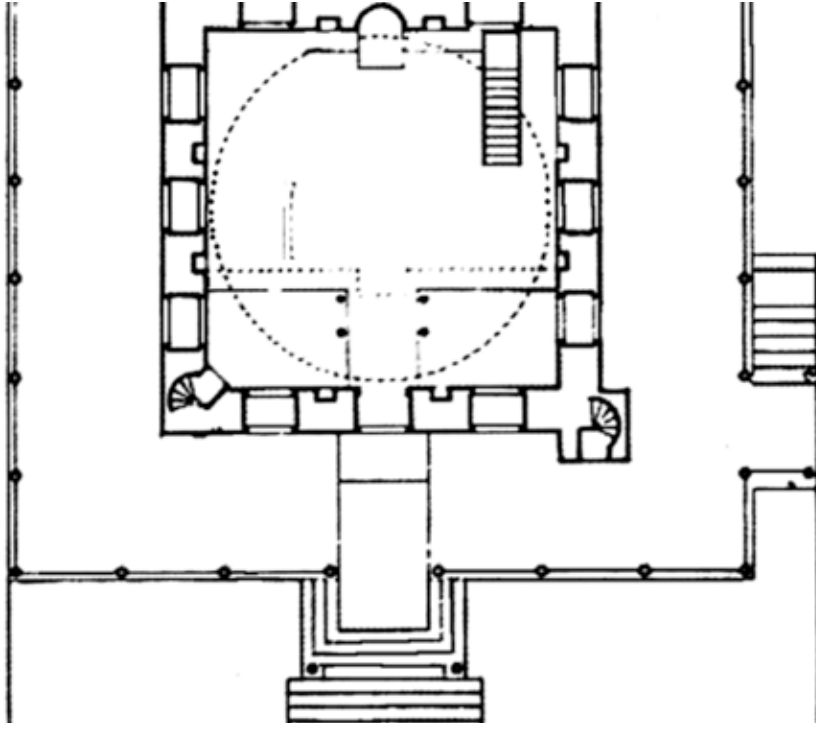
Foto.5: Kuyucu Murad Paşa Sebil ve Türbesi

Çiz.5: Bayram Paşa Külliyesi

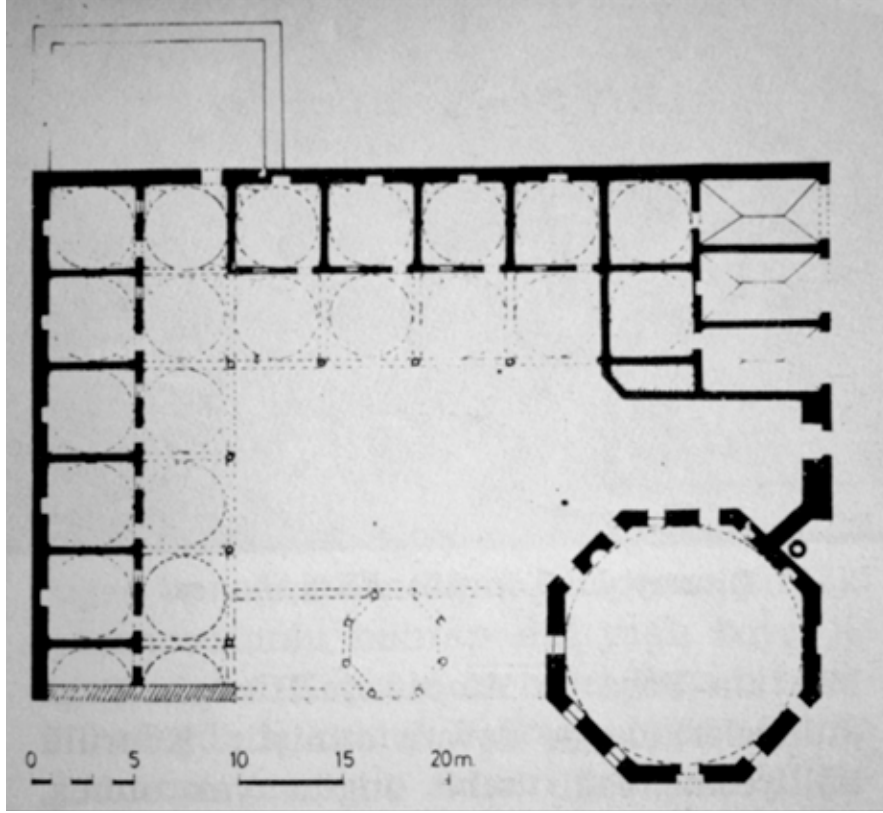
Resim 6: Bayram Paşa Külliyesi

Çiz.6: Üsküdar Çinili Camii (M.Sözen-v.d.'den)

Resim 7: Üsküdar Çinili Camii

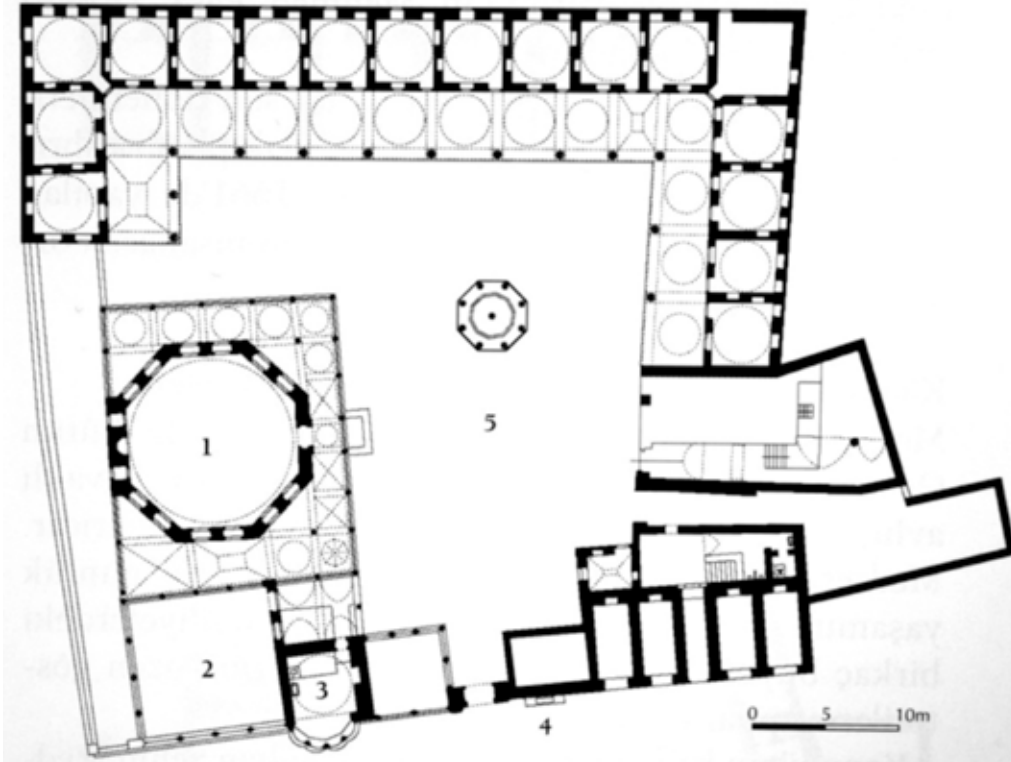
Çiz.7: Divanyolu'ndaki Köprülü Külliyesi (O.Aslanapa'dan)

Resim 8: Divanyolu'ndaki Köprülü Külliyesi

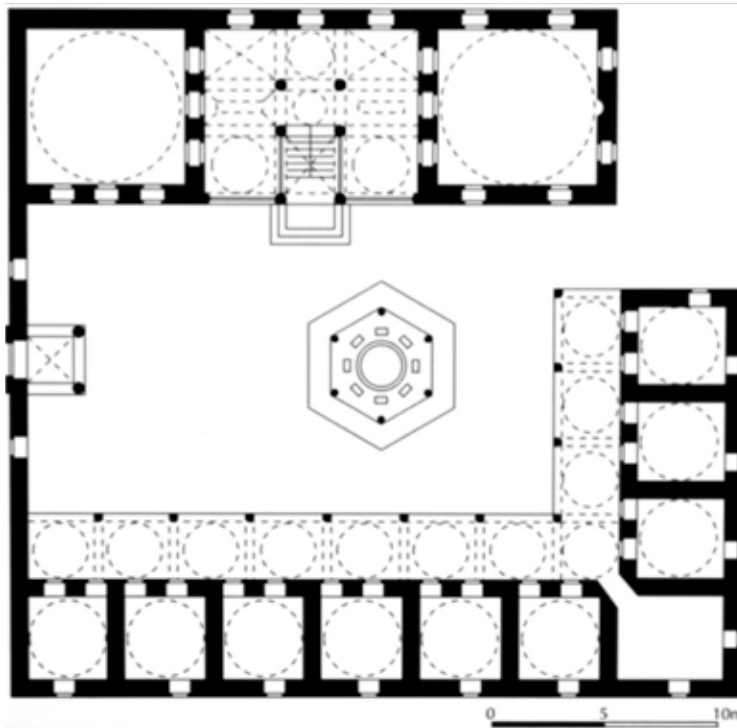
Resim 9: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi

Çiz.8: Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (Doğan Kuban'dan)

Resim 10: Amcazade Hüseyin Paşa Mescidi

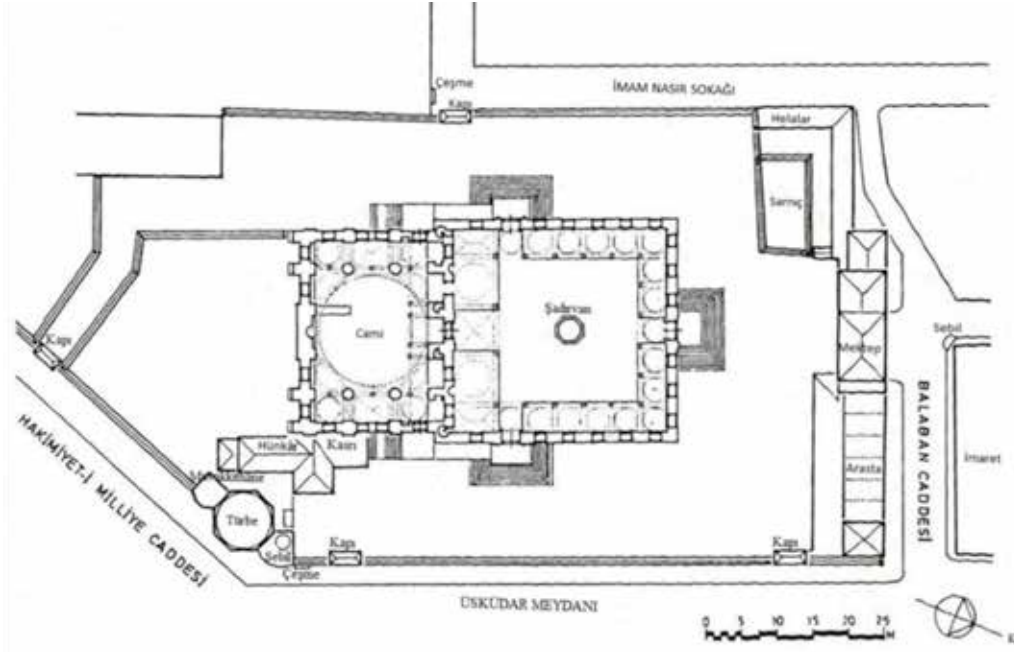
Çiz. 9: Feyzullah Efendi Külliyesi (D.Kuban'dan)

Resim 11: Feyzullah Efendi Külliyesi

Resim 12: Yeni Valide Külliyesi'nin genel görüntüsü

Çiz.10: Külliye planı (N.Seçkin'den işlenerek)

Resim 13: Caminin taç kapısı üzerindeki kitabesi

Resim 14: Caminin doğu avlu kapısı

Resim 15: Şadırvana ait kitabe

Resim 16: Caminin iç mekânı (D.Kuban'dan)

Resim 17: Caminin revaklı şadırvan avlusu

Resim 18: Hünkâr Kasrı

Resim 19: Caminin güneydoğusundaki Muvakkithane, Türbe, Sebil ve Çeşme

Resim 20: Caminin batı cephesi

Resim 21: Caminin mihrap ve minberi

Resim 22: Caminin batı minaresi

Resim 23: Şadırvan ve Son cemaat yeri

Resim 24: Doğu girişin yanındaki Çeşme

Resim 25: Türbe, Sebül ve Muvakkithane

Dipnotlar

- ¹ Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s. 39; Metin Sözen-Rüçhan Arık-Zeynep Çelik, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s.250; Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon Zur Topographie Istanbul*, Ernst Wasmuth, Tübingen 1977, s. 393; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 311; A. Haki Demir, *Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 77; Hüseyin Ayvansarâyi, *Hadikatu'l-Cevami*, haz. Ahmed N. Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 115; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Y.E.M. Yayınları İstanbul 2007, s. 381; Şerife Tali, *Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar*, Kariyer Yayınevi, Ankara 2011, s. 11-vd.
- ² Sözen-vd., a.g.e., s. 269; Müller-Wiener, a.g.e., s. 361; Aslanapa, a.g.e., s. 314; Kuban, a.g.e., s. 389.
- ³ Öz, a.g.e., s. 144; Godfrey Goodwin, *A History Of Ottoman Architecture*, Johns Hopkins Press, London 1971, s. 291-292; Kuban, a.g.e., s. 445.
- ⁴ Goodwin, a.g.e., s. 338; Sözen-vd., a.g.e., s. 269; Müller-Wiener, a.g.e., s. 359; Aslanapa, a.g.e., s. 318-319; Demir, a.g.e., s. 100; Kuban, a.g.e., s. 387.
- ⁵ Goodwin, a.g.e., s. 351; Sözen-vd., a.g.e., s. 271; Müller-Wiener, a.g.e., s. 362; Aslanapa, a.g.e., s. 320; Kuban, a.g.e., s. 391.
- ⁶ Goodwin, a.g.e., s. 350; Sözen-vd., a.g.e., s. 269; Aslanapa, a.g.e., s. 340-341; Demir, a.g.e., s. 68; Kuban, a.g.e., s. 388.
- ⁷ Goodwin, a.g.e., s. 351; Sözen-vd., a.g.e., s. 270; Aslanapa, a.g.e., s. 344; Kuban, a.g.e., s. 384; Tali, a.g.e., s. 122-vd. .
- ⁸ Goodwin, a.g.e., s. 361; Sözen-vd., a.g.e., s. 270; Aslanapa, a.g.e., s. 355; Mehmet Doğru - Yüksel Kanar, *Eminönü Camileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 119; Kuban, a.g.e., s. 381.
- ⁹ Goodwin, a.g.e., s. 361-362; Kuban, a.g.e., s. 389.
- ¹⁰ Öz, a.g.e., s. 22; Goodwin, a.g.e., s.363; Sözen-vd., a.g.e., s. 270; Demir, a.g.e., s. 132; Kuban, a.g.e., s. 389.
- ¹¹ Goodwin, 1971, 377; Aslanapa, 1986, 365; Demir, 1991, 100; Kuban, 2007, 391.
- ¹² Halil Edhem Eldem, *Camilerimiz*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932, s. 90; İbrahim H. Konyalı, İstanbul Âbideleri, Yedigün Nesriyatı, İstanbul 1943, s. 122-123; Öz, a.g.e., s. 15; Kemalettin Tuğcu, "Yeni Valide Camii", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 3 / S.1, İstanbul 1967, s. 60-62; Goodwin, a.g.e., s. 365-366; Konyalı, a.g.e., s. 309; Nurcan İnci, "XVIII. Yüzyılda İstanbul Camilerinde Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler", *Vakıflar Dergisi*, S.XIX, Ankara 1985, s. 223-vd.; Aslanapa, a.g.e., s. 367-370; Nadide Seçkin, "Yeni Valide Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.468; Mehmet İpşirli, "Gülnüş Emetullah Sultan", TDV İslam Ansiklopedisi, C.14, İstanbul 1996, s. 248-249; M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 20; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 594-595; Nejdet Gürgeen - Buket Bayoğlu - Erman Güven - Deniz Esemelli - Server Dayıoğlu, *700. Kuruluş Yıldönümünde İstanbul'daki Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul Valiliği Yayınları, İstanbul 2001, s. 60-61; Müşfika Akbulut, Üsküdar Yeni Camii Ve Külliyesi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 16-vd.; Gülçin Canca-Erol, *Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul'da III. Ahmed Nevazi (1703- 1730) İstanbul Mimarisi*, Mimar Sinan Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul 1999,90-vd.; Gülay Dalgıç - Esin Benian, "Değişmeyen Mimarileri Değişen Rollerle XXI. Yüzyılda Üsküdar Külliyelerine Bakış", Üsküdar Sempozyumu IV, (3-5 Kasım 2006), Bildiriler, C.I, İstanbul 2007, s. 76; Necdet Yılmaz, *Gülnüş Valide Sultan Camii (The Mosque Uskudar Gülnüş Valide Sultan)*, çev. Beyhan Hacıömeroğlu, İstanbul 2007, s. 40; Kuban, a.g.e. s. 384-386; Nurcan Yazıcı "Osmanlı Mimarlığında XVI. Yüzyılın Önemli Bir Banisi: Yemen Fatihî Gazi Sinan Paşa Ve Camileri", (A Major Patron/Bani At The Ottoman Architecture In The Sixteenth Century: The Conqueror Of Yemen Fatihî Gazi Sinan Pasha And His Mosques), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4/sy.17, 2011, s. 437.
- ¹³ Külliye, banisi, birimleri, hat ve bezemeleri ile ilgili olarak birçok araştırma yapılmıştır. Bkz. 12 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve Mustakim-Zâde Süleyman Sa'dü'd-Dîn, *1 Tuhfe-I Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 456; Haluk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul 1954, s. 113; Muzaffer Sudalı, *Hünkâr Mahfilleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958, s. 71; Muzaffer Erdoğan, *Lale Devri Baş Mimarı Kayserili Mehmed Ağa*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1962, s. 74-76; Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma Ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s.55; İnci, a.g.m., 224; Server Dayıoğlu, "İstanbul'un Muvakkithaneleri", İstanbul, S.XIII, İstanbul 1995, s. 39; A. Federica Brolio, "Ottoman Fountains: A Comparative Study On The Şadırvan Fountains Inside The Courtyard Of İstanbul Royal Mosques (16th.-18th. Centuries)", *Yeni İpek Yolu Ticaret Odası Dergisi*, Konya Kitabı, X, Özel Sayı (Aralık 2007), (Rüçhan Arık-M.Oluş Arık'a Armağan), Konya 2007, s. 191-198; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2001, s. 53-55; Zeliha Kumbasar, *Osmanlı Dönemi İstanbul Muvakkithaneleri*, Yıldız Teknik Üniv. Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.67; Tali, a.g.e., s. 204.
- ¹⁴ Akbulut, a.g.t., s. 49-50.
- ¹⁵ Adnan Giz, "Osmanlı Sarayının En Mesut Kadını: Gülnüş Sultan", *Tarih Dünyası*, I, İstanbul 1950, s. 16-17; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992, s. 211; İpşirli, a.g.m., s. 248-249; Uluçay, a.g.e., s. 105-vd.; Akbulut, a.g.t., s. 8-10; Yılmaz, a.g.e., s. 46.
- ¹⁶ Erdoğan, a.g.e., s. 9; a.g.e., 1992, s. 211-vd.; Seçkin, 1994, 468-469; Akbulut, a.g.t., 16-17; Tali, a.g.e., s. 204.
- ¹⁷ Erdoğan, a.g.e., s. 1; Akbulut, a.g.t., s. 16.
- ¹⁸ Bkz. 17 no'lu dipnotta gösterilen yerler.
- ¹⁹ Bkz. 16 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve Mustakim-zâde Süleyman Sa'dü'd-Dîn, a.g.e., s. 456.
- ²⁰ Bkz. 16 no'lu dipnotta gösterilen yerler.
- ²¹ Konyalı, a.g.e., s. 389-vd.; Önkal, a.g.e., s. 211-vd.; Akbulut, a.g.t., s. 60-62.
- ²² Akbulut, a.g.t., 33.
- ²³ Öz, a.g.e., s. 116; Goodwin, a.g.e., 256; Sözen-vd., a.g.e., s. 178; Müller-Wiener, a.g.e., s. 454; Aslanapa, a.g.e., s.212; Doğru-Kanar, a.g.e., s. 161; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 169; Akbulut, a.g.t., s. 95; Kuban, a.g.e., s. 322.
- ²⁴ Öz, a.g.e., s. 101; Goodwin, a.g.e., s. 285-287; Sözen-vd., a.g.e., s. 201; Müller-Wiener, a.g.e., s.378; Aslanapa, a.g.e., s. 282-285; Doğru-Kanar, a.g.e., s. 151; Ayvansarâyi, a.g.e., 431; Akbulut, a.g.t., s. 95; Kuban, a.g.e., 236.
- ²⁵ Öz, a.g.e., s. 110; Goodwin, a.g.e., s. 335-337; Sözen-vd., a.g.e., s. 250; Müller-Wiener, a.g.e., s. 447; Aslanapa, a.g.e., s. 310; Demir, a.g.e., s. 183-vd.; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 278; Akbulut, a.g.t., s. 95; Kuban, a.g.e., s. 381.
- ²⁶ Sudalı, a.g.e., s. 71; Seçkin, a.g.m., s. 469; Akbulut, a.g.t., s. 39-40.
- ²⁷ Sırma Darkot, Üsküdar Yeni Valide Camii Ve Külliyesi, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış) Lisans Tezi, İstanbul 1970.
- ²⁸ Akbulut, a.g.t.; F. Zehra Dumlupınar, *Yeni Valide Camii Çini Kitabeleri Bezemeleri*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- ²⁹ Bkz. kaynakça.
- ³⁰ Öz, a.g.e., s. 104; Goodwin, a.g.e., s. 270-271; Sözen-vd., a.g.e., s. 211; Müller-Wiener, a.g.e., s. 439; Aslanapa, a.g.e., s. 306; Demir, a.g.e., s. 163; Ayvansarâyi, a.g.e., s. 257; Akbulut, a.g.t., s. 95.
- ³¹ Akbulut, a.g.t., s. 41.
- ³² Akbulut, a.g.t., s. 20-21.